

УКРАЇНСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Паночко М. М.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

У статті висвітлено процеси взаємодії західноукраїнської суспільно-політичної термінології із термінологією Східної України на зламі XIX–XX століть. На основі порівняльного аналізу словників за ред. Бориса Грінченка і Костя Левицького засвідчено прагнення авторів якнайширше представити питому (національну) українську суспільно-політичну термінологію.

Ключові слова: українська суспільно-політична термінологія, термін, терміносистема, словник суспільно-політичних термінів, історичні періоди.

Паночко М. М. Украинская общественно-политическая терминология конца XIX – начала XX в. Лексикографический аспект. В статье отражены процессы взаимодействия западноукраинской общественно-политической терминологии с терминологией Восточной Украины на рубеже XIX–XX веков. Сравнительный анализ словарей за ред. Бориса Гринченко и Костя Левицкого свидетельствует о стремлении авторов как можно шире представить национальную украинскую общественно-политическую терминологию.

Ключевые слова: украинская общественно-политическая терминология, термин, терминсистема, словарь общественно-политических терминов, исторические периоды.

Panochko M. M. Ukrainian social and political terminology of the end of 19th - the beginning of the 20th century. Lexicographical aspect. The process of interaction between West Ukrainian social and political terminology and East Ukrainian terminology has been elucidated in the article. The result of Kost Levytskyi's and Borys Hrinchenko's Dictionaries comparison indicates their aspiration to represent vast Ukrainian national terminology.

Key words: Ukrainian social and political terminology, a term, the system of terminology, the dictionary of social and political terms, historical periods.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Перші лексикографічні праці в галузі української суспільно-політичної термінології почали зароджуватися на терені Австро-Угорщини ще в середині XIX ст. Словники цього періоду обмежувалися переважно лексикою західних регіонів України, відбивали помітний вплив німецької, польської та угорської мов, значною мірою були відірвані від особливостей «наддніпрянського варіанту» української мови. Відсутність власної державності теж не сприяла активним пошукам у галузі національної суспільно-політичної термінології. Варто зазначити, що систематичну роботу, спрямовану на вироблення української наукової мови, лише з кінця XIX ст. розпочинає проводити Наукове Товариство імені Тараса Шевченка у Львові.

У той час українська громадськість Наддніпрянщини також зацікавлюється термінологією. Згодом цей інтерес набуває масового характеру на східноукраїнських теренах. Найвидатнішою працею зазначеного періоду, що вивела українську лексикографію і термінологію на гідний того періоду рівень, був «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка (тт. I–IV, Київ, 1907–1909).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку української суспільно-політичної думки Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. вже була предметом досліджень в українському

мовознавстві (див., зокрема, праці С. Караванського [1], М. Пилинського [2], Н. Трач [4], Я. Яремка [8] та ін.). Науковці розглянули історію формування української суспільно-політичної термінологіки. На тлі екстралінгвальних подій визначено внесок наукових кіл, товариств, термінологічних комісій, окремих дослідників у розвиток суспільно-політичного термінознавства та обґрунтування наукових засад термінотворення. Висвітлено й основи теорії і практики укладання перекладного словника Бориса Грінченка, скласифіковано та схарактеризовано типи фахових термінологічних словників з особливою увагою до теорії та практики укладання двомовних галузевих термінологічних праць.

Однак процеси функціонування та взаємодії галицького і східноукраїнського варіантів суспільно-політичної термінологіки, зафіксованої в словниках кінця XIX – початку XX ст., а також її зв'язок із сучасною українською суспільно-політичною термінологією все ще потребують детального розгляду та вивчення.

Мета статті – окреслити особливості використання суспільно-політичних термінів у найбільш знаковій праці зазначеного періоду – «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка, показати взаємодію суспільно-політичного корпусу лексики аналізованого словника із лексикографічними працями Галичини того періоду. Для висвітлення цього завдання потрібно також звернути увагу на умови функціонування суспільно-політичної термінології цього періоду, застосувати описовий метод,

що реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження та лексикологічного зіставлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. За задумом укладачів, «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка мав відбивати суто народну мову, без «штучних», «кованих» слів, що стали з'являтися після 1870 року. Відповідно до цього словникові матеріали оперті на етнографічні записи, літературні твори, друковані до 1870-х років або й пізніше, якщо письменник належав до старшого покоління, та попередньо видані лексикографічні праці. Багато уваги приділено народній виробничій термінології, тоді як недавно запозичені слова здебільшого виключено. Словник зумів уникнути надмірної регіональності. Здебільшого зазначено місцевість, звідки походить слово, а весь матеріал нормалізовано щодо фонетики, морфології й наголосу. Завдяки такому методу «словник став зведенням української літературної мови, а також до певної міри визначив на майбутнє принципи і підвалини її стандартизації. Вагу Грінченкового словника з його 68 тисячами гнізд ледви чи можна переоцінити» [7, 76].

Як загальномовний словник, «Словарь української мови», звичайно, не міг бути переважаний термінологічною лексикою, як і сучасні лексикографічні праці такого типу. Проте орієнтація Бориса Грінченка переважно на так звану народну термінологію, його прагнення здебільшого уникати іншомовних запозичень зумовили те, що в словнику не зафіксовано багатьох використовуваних термінів. Навіть мовознавчу термінологію у Словнику Грінченка подано обмежено (*слово, азбука, буква, говір, голосний, склад, наголос, правопис* та інші), немає термінів, що відомі на Україні з XIV – XVII ст. (*апостроф, орфографія, вид, морфологія, синтаксис* та ін.), не говорячи вже про ті, які почали вживатися в середині – другій половині XIX ст. (*приголосний, губний, глухий, дієслово, займенник, іменник, корінь, речення* та ін.). Це простежується і на основі аналізу географічної, економічної, технічної, а також суспільно-політичної термінології, яка і стала об'єктом нашого спостереження.

У передмові до Словника Борис Грінченко повідомляє про особливості «Німецько-руського словаря» Омеляна Партицького, який, на думку укладача, «засмічений також полонізмами, церковнослов'янїзмами, "язичієм" та штучними і невдалимими словами» (СГ, I, XV). Саме тому Борис Грінченко намагався дещо обмежити вживання галицьких термінів у своєму Словнику, виступаючи проти надмірного поширення «кованих» термінів, невиправданих запозичень, просто невдалих утворень, які вжиті західноукраїнськими авторами: *вискателність, заплаченьє, изреченьє, невозможність, предстатель, правіж, правонабувець, противовыводъ, рукоимецъ, справоведеньє (справоведене), списаньє протесту, судодержець* та ін.

У списку використаних джерел, якими користувався Борис Грінченко при укладанні словника, надібуємо й «Малоруско-німецький словарь» Євгена Желехівського та Софрона Недільського (виданий у Львові 1886 року), а також праці Івана Верхратського, Якова Головацького, Володимира Гнатюка,

Івана Франка, Юрія (Осипа) Федьковича та інших західноукраїнських учених і письменників. Оскільки Словник Євгена Желехівського виданий раніше, ніж Словник Грінченка, і чітко відбиває риси галицької мовної практики, доречно говорити про західноукраїнське походження багатьох суспільно-політичних термінів. Щобільше, якщо спробувати локалізувати їх витоки, то з великою долею ймовірності можна трактувати названу групу як галицький мовний набуток. Природність такого трактування зумовлює хоча б те, що саме Львів на той час був провідним центром української культури, гуманітарної науки, своєрідним законодавцем правничої моди в Україні.

Словники суспільно-політичних термінів Західної України австрійського періоду висвітлювали певні тенденції в розвитку української літературної мови середини XIX – початку XX ст. Як відзначає Святослав Караванський, «розвиток мови можна якоюсь мірою порівняти до спорудження кільковерхового будинку: зразу кладуться підвалини, тоді перший, другий і дальші поверхи. Підвалини й перший поверх української літературної мови було закладено Котляревським, Шевченком та іншими українськими письменниками, але через царські утиски наддніпрянці так і не поклали другого поверху. Другий поверх української літературної мови було покладено у Галичині у другій половині XIX ст.» [1, 117].

Зрозуміло, що суспільно-політичні обставини початку XX ст. не завжди сприяли об'єктивності аналізу західноукраїнських словників у «підросійській Україні». Про це зазначала й Українська правничо-термінологічна комісія, що діяла на східноукраїнських землях в 1919–1926 рр.: «...як жорстоко помиляються ті, що обвинувачують теперішню українську мову, закидаючи їй штучність, кованість, галичанізм тощо. Адже показується, що ті самі слова, які іноді, здається, так різьнуть наше зросійщене вухо, мала в уживанні українська мова ще перед 200-300 роками, і тільки відірвавши нас в другій половині XVIII в. од нашої давньої культури, од нашої української наукової мови, русифікаційна політика московського імперіялізму примусила нас забути ту мову» [3, VIII].

Цікавим також є дослідження західноукраїнської лексики Словника Грінченка, яке провів С. Караванський. Він вибрав навмання в кожному з чотирьох томів цього видання чотири сторінки і підрахував на них кількість усіх лексем, а потім число лексем, узятих із західноукраїнських джерел. «Усіх лексем я нарахував таким способом 631. З них – 143 узято із західних джерел, тобто 23%. Отже, приблизно 23% лексики у СГ належить до західноукраїнської лексики. Такий спосіб, річ ясна, тільки приблизно відбиває кількісне співвідношення в СГ лексики з різних сторін України. Але й це приблизне співвідношення досить промовисте» [1, 117].

Звичайно, не вся «західня» лексика Словника Грінченка потрапила до живого фонду сучасної літературної мови, так само, як і велике число «східних» слів, зареєстрованих у ньому, лишилося поза цим фондом. Але буде великою помилкою недооцінювати вклад, зроблений галицькими просвітянами

у розвиток нашої мови, коли на Наддніпрянщині діяли жорстокі царські укази.

Детальніше зупинимося на лексичі в Словнику за ред.Б. Грінченка, яка запозичена зі Словника Желехівського. Цей західноукраїнський словник, серед іншої, фіксував і суспільно-політичну термінологію, а серед джерел, використаних цими лексикографами, багато саме галицьких видань і галицьких авторів, яких, на жаль, бракувало Грінченкові при редагуванні та укладанні свого Словника. Усе ж зі Словника Євгена Желехівського до праці Бориса Грінченка увійшли такі суспільно-політичні терміни: *адукат* (СГ, I, 4), *адукант* (СГ, I, 4), *амбіція* (СГ, I,7), *ареитантка* (СГ, I, 9), *банкрут* (СГ, I, 27), *банкрутство* (СГ, I, 27), *бунтівний* (СГ, I, 111), *ворохобити* (СГ, I, 256), *законність* (СГ, II, 52), *карний* (СГ,II, 222), *можливість* (СГ, II,439), *моральність* (СГ, II, 444), *посольство* (СГ, III, 366), *правник* (СГ, III, 400), *правничий* (СГ, III, 400), *ресент* (СГ, IV,11), *речник* (СГ, IV,13), *суспільність* (СГ,IV, 232), *фальшивість* (СГ, IV, 374) та інші.

Незважаючи на певну недосконалість лексикографічного опрацювання матеріалу, наявність «незручних і недотепних неологізмів – таких, що їх мабуть тільки ті і вживали, які їх поскладали» Словник Желехівського став, за визначенням Бориса Грінченка, вагомим здобутком для Галичини і Буковини, адже цей словник був складений на основі фонетичного правопису, вперше систематизованого П. Кулішем і вдосконаленого потім українськими мовознавцями та письменниками. Лексикографічна праця Желехівського була, як на свій час, коштовним здобутком української лексикографії, бо тут «уперше зведено по алфавету та пояснено велику кількість слів, і досі нема ні одного друкованого словаря, що переважив би в цьому словар Желехівського; треба ще завважити, що й досі сей словар є єдиним, який може пособити європейському читачеві знайомитися з українською мовою й письменством» (СГ, I, XVIII).

З появою Словника Є. Желехівського, у якому так переконливо показані лексичні багатства української національної мови, «язичіє» як макаронічна літературна мова в Галичині остаточно було витіснено з ужитку. Сприяв цей словник і тому, що численні діалектизми, запозичення з російської мови, церковнослов'янізми серед суспільно-політичних термінів поступово були витіснені лексемами, що відповідають лексико-семантичній структурі української мови і є її власним надбанням. Цього ж прагнув досягнути і Словник Грінченка.

«Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» Костя Левицького також був проаналізований Борисом Грінченком, який висловив жаль, що галицький укладач не класифікував суспільно-політичні терміни, не вказав, що «власне взято ним з народної мови, а що внесено з других джерел» (СГ, I, XIV).

Хоча Словник Костя Левицького і не зазначався серед джерел для Словника Бориса Грінченка, але порівняльний аналіз обох лексикографічних праць свідчить про їхню спільність, прагнення якнайширше представити питому українську терміноло-

гію. Основна група української суспільно-політичної лексики в порівняваних словниках – терміни, які утворені на власному мовному матеріалі, переважно за зразком загальнонародних словотвірних моделей, з використанням загальномовних способів творення.

Борис Грінченко займав доволі різку позицію щодо полонізмів, германізмів, росіянізмів – складових частин лексики Західної України, які мали загальноукраїнські відповідники. Це пояснювалося знову ж таки турботою письменника про розвиток української літературної мови: побоюванням щодо можливості зміни діалектної бази української літературної мови, загроза якої здавалася цілком реальною в тодішній ситуації. Водночас у цьому питанні виявилася і певна недооцінка Борисом Грінченком реальної перспективи розвитку мови, де взаємообмін і взаємовплив діалектів повинен був би статись неминуче.

Чимала частина слів не потрапила до Словника Грінченка тільки тому, що в Наддніпрянщині не вживалася. Для Івана Франка «Грінченкова мірка літературності «у нас такого нема» була неприйнятною і на той час невинуватою» [5, 14]. Обстоюючи лексеми, що були властиві західноукраїнському варіантові літературної мови, Франко писав, що це «не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь народились і повинні вийти на пожиток цілості» [5, 15]. Власне народна мова, як певна наддіалектна система, що об'єднує й узагальнює говори, тобто мовлення сіл та розмовне мовлення містечок, для Франка залишалось отим лакмусовим папірцем, на якому перевірялася уживаність і семантика тих чи інших слів. Ця думка Івана Франка «не втратила певної актуальності і в наш час, коли при наявності виробленої загальноукраїнської літературної мови фактично не використовується таке джерело її поповнення, як колишній її західний варіант з його значними лексико-виражальними набутками, з яких далеко не всі витримали випробування часом, але і не всі застаріли і стали непридатними» [5, 15].

Серед різноманітних питань мовного розвитку, які порушував Борис Грінченко у своїх статтях і дискусійних виступах, помітне місце займають теоретичні погляди на вживання іншомовних слів, а в його лексикографічній, літературно-художній діяльності відбилосся реальне мовне чуття письменника щодо вживання іншомовних слів, розуміння ним мовних і художніх законів.

Не заперечуючи ролі запозичень для позначення абстрактних понять і досягнень «новітнього культурного життя», Борис Грінченко разом з тим проголошував обережність їх використання, застерігав від надмірностей їх уживання, що, на його думку, повинно було б стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови.

Надто різке розмежування і часом суб'єктивно суворі критерії щодо вживання іншомовної лексики, серед усього й суспільно-політичної, та її остаточного засвоєння мовною системою спричиняло певну непослідовність у діяльності Бориса Грінченка – редактора словника. Зокрема, це виявлялося в дещо довільній фіксації або нефіксації суспільно-політичних лексем словником. Наприклад,

фіксація термінів *авдитор* (СГ, I, 2), *агент* (СГ, I, 3), *аренда* (СГ, I, 9), *арешт* (СГ, I, 9), *вексель* (СГ, I, 131), *возний* (СГ, I, 248), *губернатор* (СГ, I, 335), *демократ* (СГ, I, 367), *депутат* (СГ, I, 368), *економічний* (СГ, I, 464), *економія* (СГ, I, 465), *жандар* (СГ, I, 474), *канцелярист* (СГ, II, 215), *канцелярія* (СГ, II, 215), *капітал* (СГ, II, 217), *капіталіста* (СГ, II, 217), *патріот* (СГ, III, 102), *патріотизм* (СГ, III, 102), *поліція* (СГ, III, 283), *прокурор* (СГ, III, 470), *ревизія* (СГ, IV, 9), *ревизор* (СГ, IV, 9), *сенат* (СГ, IV, 114), *сенатор* (СГ, IV, 114), *цензор* (СГ, IV, 427), *цензура* (СГ, IV, 427), *юриста* (СГ, IV, 532) та ін., але відсутність термінів *адвокатура* (Лев., 8), *ажіо* (Лев., 8), *акциза* (Лев., 10), *кассация* (Лев., 200), *комісія* (Лев., 207), *контроля* (Лев., 212), *патент* (Лев., 281), *процес* (Лев., 297), *рента* (Лев., 314), *рескрипт* (Лев., 315), *тарифа* (Лев., 369), *формуляр* (Лев., 131) та ін., які побутували у мові Західної України і які, зрештою, стали сучасною нормою.

Незважаючи на певні недоліки (наявність дублетності, графічної та фонетичної неусталеності, відсутності вже наявних термінів тощо), «Словарь української мови» зробив помітний крок в освоєнні понять суспільно-політичної сфери. У зв'язку з актуальністю проблеми відновлення автентичності в українській суспільно-політичній термінології, що полягає в її дерусифікації, активізації словотворчих ресурсів української мови, Словник Грінченка може стати одним із джерел цього процесу. Зокрема, ця праця сприяє реабілітації тих історичних термінів,

які були штучно витіснені з української суспільно-політичної лексики: *карний*, *мешканець*, *показ*, *почин*, *правник*, *правничий*, *речинець*, *речник*, *справник*, *чин* та ін., забезпечує соборний принцип відбору найменувань, вироблених лексикографічною практикою Наддніпрянщини і Галичини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Поява Словника Грінченка разом з іншими даними і дала підставу І. Франкові 1907 р. заявити таке: «...можемо сказати, що наша літературна мова в останніх десятиліттях таки значно виробилася. Кождий, хто брався писати тою мовою, наскільки черпав із книжкової традиції, мусів зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців... І от кождий, Галичанин чи Українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників» [6, 206].

Словник Бориса Грінченка є не тільки однією з відомих лексикографічних праць початку ХХ ст., але й справжнім культурно-історичним явищем. Про високий науковий і професійний рівень цього словника свідчить і те, що до нього й сьогодні звертаються науковці, знаходять у ньому численні матеріали, які використовують у сучасній мовознавчій науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Караванський С. Секрети української мови / Святослав Караванський. – К. : Кобза, 1994. – 152 с.
2. Пилинський М. М. З історії розвитку української лексикографії (Деякі уваги щодо джерел і реєстру «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка) / М. М. Пилинський // Дослідження з мовознавства. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. – С. 3–30.
3. Російсько-український словник правничої мови. Передне слово / за ред. А. Кримського. – К. : ВУАН, 1926. – С. 3–10.
4. Трач Н. С. З історії української правничої термінології: 20-30-ті роки ХХ століття / Н. С. Трач // Наукові записки НаУКМА : Філологічні науки. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 60. – С. 49–57.
5. Франко З. Т. Боротьба за українську мову в дожовтневий період / З. Т. Франко // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С. 11–16.
6. Франко І. Літературна мова і діалекти. // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти тт. – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 37. – С. 205–210.
7. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці. Мовознавство. Книга 1. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 26–80.
8. Яремко Я. П. Сучасна політична термінологія: на перетині когніції та комунікації / Я. П. Яремко. – Дрогобич : Посвіт, 2015. – 434 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

- Лев.** – Левицький К. Німецько-український правничий словар / Кость Левицький. – Відень, 1920. – 494 с.
СГ – Словарь української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченка. – К. : Наук. думка, 1996 – 1997. – Т. I – IV.